

ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਦਵੀਂ

ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲੜਕੀਆਂ,

ਭੋੜੀਆ ਖੇੜਾ, ਫਤਿਹਾਬਾਦ

Email: professor.sukhwinder@gmail.com

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾਦਾਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਹਿਲੂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਬਣਦਾ ਮਾਣ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਲਿੰਗ-ਭੇਦ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਨਾਰੀਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਧੀਨਗੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖੇਤਰ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀਵਾਦ ਨੇ ਲਿੰਗ-ਭੇਦ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਸਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਰੋਕਾਰ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਤਕਰੇ ਭਰੀ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧੀਨਗੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਆਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀਵਾਦ ਨਿਰੋਲ ਆਕਾਦਮਿਕ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸਦਾ ਸਰਗਰਮ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਫਰਾਂਸਿਸ ਭਉਰਕਟਰ ਦਾ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਕਥਨ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ : "feminism a plural field of theory and politics which has competing perspectives and prescriptions for action. In general terms we may hold feminism to be asserting that sex is a fundamental and irreducible axis of social organization which, to date, has subordinated women to men"

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀਵਾਦ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੌਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਚਿੰਤਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜੋ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਨ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਟੇਵੀ ਜੈਕਸਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ :

"Poststructuralism and postmodernism offered perspectives which were radically anti-essentialist- which challenged the idea that 'men' and 'women' were given, natural, essential categories. Increasingly the category 'women' was called into question... In this context the immediate concern was to counter the idea of 'women' as fixed, natural category, to emphasise its historical, cultural and contextual specificity."

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਨੇ 'ਮਰਦ' ਅਤੇ 'ਔਰਤ' ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਨਰ ਅਤੇ ਮਾਦਾ (ਜਾਂ ਮੇਲ/ਫੀਮੇਲ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਜੀਵਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੌਧਿਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਮਾਨਵ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਵੀਂ ਸੂਝ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਉਸਰੇ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਰਚਨਾ (construction) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ, ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਵਾਇਤੀ ਗੁਣ-ਲੱਛਣਾਂ ਵਿਖੰਡਿਤ (deconstruct) ਕਰਕੇ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸਨੇ ਰੰਗ, ਨਸਲ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਪਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਝੋਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵ-ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ

ਉਸਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉੱਤਮ / ਨੀਚ ਦੀ ਮਸਨੂਈ ਦਰਜੇ-ਬੰਦੀ ਨੂੰ ਵਿਖੰਡਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਵੇਂ ਮਾਰਚੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦਾ ਦਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਰੀਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਬੌਧਿਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਰੋਕਾਰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਫਲਰੂਪ ਇਕ ਨਵੀਨ ਆਲੋਚਨਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ) ਸਾਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉੱਦੇਸ਼ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੜ੍ਹਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿੰਗ-ਆਧਾਰਿਤ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਆਪਣੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੈਂਤੜੇ (critical strategy) ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਮੂਲ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦਾ ਵਿਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਇਸ ਸਿਆਸਤ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਰੀਵਾਦ ਅਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਵਲ ਪਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਸਾਮਣੇ ਮੁੱਖ ਮਸਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੈਕਸਟ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵ-ਦੇਖੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਿਆਂ ਪੀੜਿਤ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਜਗਾਇਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ੀਆ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਬਣ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਤਿ, ਜਨਮ ਅਤੇ ਲਿੰਗ-ਭੇਦ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ/ਦਮਨ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣ ਵਾਲੇ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਉਸ ਸਦੀਵੀ ਲੋਚਾ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ, ਜੁਲਮ, ਤਸੱਦਦ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਵਿਦਰੋਹ ਬਣ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ੀਆ ਕ੍ਰਿਤ (marginalized) ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਤੇ ਨਾਰੀ-ਨਿੰਦਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸਿਆ ਵੀ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣ ਵੀਆਹੁ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੇਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ॥

ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ॥

ਸੇ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨੁ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੀ ਭੰਡੁ ਉਪਜੈ ਭੰਡੈ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ॥

ਨਾਨਕ ਭੰਡੈ ਬਾਹਰਾ ਏਕੋ ਸਚਾ ਸੋਇ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੪੧੩)

ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਾਰੀ-ਬਿੰਬ ਨਾ ਬਰਾਬਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੇਤਨਾ-ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਕੁਝ ਹੋਰ।^੩ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਨਾ-

ਬਰਾਬਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਨਾਰੀ-ਬਿੰਬ ਨਿਰੋਲ ਦਮਿਤ ਜਾਂ ਪੀੜਤ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਅਰਥ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹਿਣ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਨਾਰੀ-ਬਿੰਬ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਹੀ ਹੈ ਵਿਰੋਧਾਭਾਵੀ ਨਹੀਂ। ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਇਸ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਨਾਰੀ ਬਿੰਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅਜੇਕੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ-ਨਾਰੀਵਾਦ/ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ-ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪਾਠ ਦੀ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਗਾਂ-ਪੱਖੀ ਬਿੰਬ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨਾਲ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਤੱਤਾਂ ਵਜੋਂ ਪਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹⁶ ਇਸ ਪਰਸਪਰ ਪੂਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਦੈਵੀ ਮਾਡਲ ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਦੈਵੀ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਰੋਂਦ ਨੂੰ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਰੋਂਦ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਪੁਰਖ ਮਹਿ ਨਾਰਿ ਨਾਰਿ ਮਹਿ ਪੁਰਖਾ ਬੂਝਹੁ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ॥

ਪੁਨਿ ਮਹਿ ਧਿਆਨੁ ਧਿਆਨ ਮਹਿ ਜਾਨਿਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਕਥ ਕਰਾਨੀ ॥ ੩ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੮੧੮)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਉਸ ਪਰਮ ਛਿਣ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਸਮੁੱਚੀ ਦਵੈਤ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ ਦੇ ਇਸ ਦੈਵੀ ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਨਿਵਾਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਨਾਰੀ ਪੁਰਖੁ ਪੁਰਖੁ ਸਭ ਨਾਰੀ ਸਭੁ ਏਕੇ ਪੁਰਖੁ ਮੁਰਾਰੇ॥

ਸੰਤ ਜਨਾ ਕੀ ਰੇਨੁ ਮਨਿ ਭਾਈ ਮਿਲਿ ਹਰਿ ਜਨ ਹਰਿ ਨਿਸਤਾਰੇ ॥੫॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੯੮੩)

ਆਪੇ ਪੁਰਖੁ ਆਪੇ ਹੀ ਨਾਰੀ ॥ ਆਪੇ ਪਾਸਾ ਆਪੇ ਸਾਰੀ ॥

ਆਪੇ ਪਿੜ ਬਾਧੀ ਜਗੁ ਖੇਲੈ ਆਪੇ ਕੀਮਤਿ ਪਾਈ ਹੇ ॥੫॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੧੦੨੦)

ਭਾਵੇਂ ਪੱਛਮ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਉਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾਂਡਲ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਨਾਰੀ ਦੇ ਗਾਂ-ਪੱਖੀ ਬਿੰਬ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਰਗਾਮੀ ਰੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਜਾਂ ਕੰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਵਿਯੋਗਣ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਨਾਰੀ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਰਮ-ਚਿਹਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਏਕਤਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰੀ ਨਾਹ ਪਿਆਰੀ ਨਿਵਿ ਨਿਵਿ ਭਗਤਿ ਕਰੇਈ ॥
ਮਾਇਆ ਮੇਹੁ ਜਲਾਏ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਰਸ ਮਹਿ ਰੰਗੁ ਕਰੇਈ ॥
ਪ੍ਰਭ ਸਾਚੇ ਸੇਤੀ ਰੰਗਿ ਰੰਗੇਤੀ ਲਾਲ ਭਈ ਮਨੁ ਮਾਰੀ ॥
ਨਾਨਕ ਸਾਚਿ ਵਸੀ ਸੋਹਾਗਣਿ ਪਿਰ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪਿਆਰੀ ॥੩॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੬੮੯)

ਇਹ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਇਸ਼ਕ-ਹਕੀਕੀ ਨੂੰ ਤਸੱਵਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਪਾਰਗਾਮੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਚਿਹਨ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਰੀ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਸਮਾਜ-ਨਿਰਪੇਖ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਰਹੁੰ-ਕੁਠੀ ਕਾਮਨੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਹਾਗਣੀ ਜਾਂ ਦੁਹਾਗਣੀ ਵੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ-ਇਸਤਰੀ, ਨਾਰ, ਨਾਰੀ, ਕਾਮਨੀ, ਮੇਹਨੀ, ਸੁਹਾਗਣ, ਦੁਹਾਗਣ, ਧਨ, ਰੰਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਰਥ-ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ ਜੈਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਧਨ-ਪਿਰ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਮਾਂਡਲ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਜੁਗਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਆਕਰਣ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਵਸਥਾਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਨਾਰੀ-ਬਿੰਬ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਕਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਕਵਣੁ ਗੁਣੁ ਕਵਣੁ ਸੁ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ ॥
ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਸੇ ਹਉ ਕਰੀ ਜਿਤੁ ਵਸਿ ਆਵੈ ਕੰਤੁ ॥ ੧੨੬॥
ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ॥
ਏ ਤੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੈ ਕੰਤੁ ॥ ੧੨੭ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੧੩੮੪)

ਇਥੇ ਗੱਲ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਆਤਮ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਚਾਰ/ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਨਾਰੀ-ਬਿੰਬ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਹੀ ਟੋਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਵਰਤਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰੱਖ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਜਾ ਤੂੰ ਤਾ ਮੈ ਮਾਣੁ ਕੀਆ ਹੈ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਕੇਹਾ ਮੇਰਾ ਮਾਣੇ ॥
ਚੂੜਾ ਭੰਨੁ ਪਲੰਘੁ ਸਿਉਂ ਮੁੰਧੇ ਸਣੁ ਬਾਹੀ ਸਣੁ ਬਾਰਾ ॥
ਏਤੇ ਵੇਸ ਕਰੋਦੀਏ ਮੁੰਧੇ ਸਹੁ ਰਾਤੇ ਅਵਰਾਰਾ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੫੫੭)

ਅੰਮਾਲੀ ਹਉ ਖਰੀ ਸੁਚਜੀ ਤੈ ਸਹ ਏਕਿ ਨ ਭਾਵਾ ॥
ਮਾਠਿ ਗੁੰਦਾਈ ਪਟੀਆ ਭਰੀਐ ਮਾਗ ਸੰਧੂਰੇ ॥
ਅਗੈ ਗਈ ਨ ਮੰਨੀਆ ਮਰਉ ਵਿਸੂਰਿ ਵਿਸੂਰੇ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੫੫੮)

ਭਰਿ ਜੋਬਨਿ ਮੈ ਮਤ ਪੇਈਅੜੈ ਘਰਿ ਪਾਹੁਣੀ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ ॥

ਮੈਲੀ ਅਵਗਣਿ ਚਿਤਿ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਗੁਣ ਨ ਸਮਾਵਨੀ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ ॥
ਗੁਣ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣੀ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਣੀ ਜੋਬਨੁ ਬਾਦਿ ਗਵਾਇਆ ॥
ਵਰੁ ਘਰੁ ਦਰੁ ਦਰਸਨੁ ਨਹੀ ਜਾਤਾ ਪਿਰ ਕਾ ਸਹਜੁ ਨ ਭਾਇਆ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੧੬੩)

ਹਰਿ ਜੀਉ ਇਉ ਪਿਰੁ ਰਾਵੈ ਨਾਰਿ ॥
ਤੁਧੁ ਭਾਵਨਿ ਸੋਹਾਗਣੀ ਅਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਲੈਹਿ ਸਵਾਰਿ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੫੪)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪਰਮ-ਚਿਹਨ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਇਸੇ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਰੀ ਨਿੰਦਕਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਨਮਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਜਨਮ, ਜਾਤ, ਕੁੱਲ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸਮੂਹ ਵੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥
ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ ॥੧॥
ਲੋਗਾ ਭਰਮਿ ਨ ਭੂਲਹੁ ਭਾਈ ॥
ਖਾਲਿਕੁ ਖਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਾਲਿਕੁ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਸੂਬ ਠਾਂਠੀ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਮਾਟੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤਿ ਕਰਿ ਸਾਜੀ ਸਾਜਨਹਾਰੈ ॥
ਨਾ ਕਛੁ ਪੇਚ ਮਾਟੀ ਕੇ ਭਾਂਡੇ ਨਾ ਕਛੁ ਪੇਚ ਕੁੰਭਾਰੈ ॥੨॥
ਸਭ ਮਹਿ ਸਚਾ ਏਕੇ ਸੋਈ ਤਿਸ ਕਾ ਕੀਆ ਸਭੁ ਕਛੁ ਹੋਈ ॥
ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਨੈ ਸੁ ਏਕੇ ਜਾਨੈ ਬੰਦਾ ਕਹੀਐ ਸੋਈ ॥੩॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੧੩੪੯-੫੦)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਰਾਟ ਅਹਿਸਾਸ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਸਮੇਤ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਮੂਹ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਆਕ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਗਲੇਬਲ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਛਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।^{੧੦} ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਗੋਂ ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦਿਸ਼ਟੀ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀਨ ਮਿਸਾਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਿਖ-ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟੈਕਸਟ ' ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਸ ਮਹਾਂ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਕੋਈ ਭਯੋ ਮੁੰਡੀਆ ਸਨਿਆਸੀ ਕੋਈ ਜੋਗੀ ਭਯੋ।

ਕੇਉ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਕੇਈ ਜਤੀ ਅਨੁਮਾਨ ਬੇ।
 ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕੇਉ ਰਾਫਜੀ ਇਮਾਮ ਸਾਫੀ,
 ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਸਭੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੇ।

(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਅਜੇਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਆਤੰਕਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲਾ ਮੂਲਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਉ ਅਤੇ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਯੂ, ਅੱਠ ਓ ਵਰਗੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਓਥੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ (inter-religious dialogue) ਦਾ ਜੋ ਮਾਡਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਟਕਰਾਉ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਮਾਨਵੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਹੈ ਜੋ ਬੇਦੋਸ਼ੀਆਂ ਉੱਤੇ ਤਸੱਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਕੁਚਿਤ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਟਕਰਾਉ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੇ-ਭਰੋਸਗੀ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਤਿ-ਉੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਬਾਣੀ 'ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਗੋਰਖ-ਹੱਟੜੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਪਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦਾ ਰਚਨਾ-ਸਥਾਨ ਅਚਲ ਬਟਾਲਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਉਸੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ-ਨਾਥ ਮਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ। ਇਥੇ ਸਿੱਧਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਦਾਸੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਧ-ਨਾਥ-ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਵਿਰੋਧ-ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਚਿਤ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਰਚਨਾ ਇਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਸਿਧ ਸਭਾ ਕਰਿ ਆਸਇ ਬੈਠੇ ਸੰਤ ਸਭਾ ਜੈਕਾਰੇ ॥
 ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਰਹਰਾਸਿ ਹਮਾਰੀ ਸਾਚਾ ਅਪਰ ਅਪਾਰੇ॥
 ਮਸਤਕੁ ਕਾਟਿ ਧਰੀ ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਤਨੁ ਮਨੁ ਆਗੈ ਦੇਉ ॥
 ਨਾਨਕ ਸੰਤੁ ਮਿਲੈ ਸਚੁ ਪਾਈਐ ਸਹਜ ਭਾਇ ਜਸੁ ਲੇਉ ॥੧॥
 ਕਿਆ ਭਵੀਐ ਸਚਿ ਸੂਚਾ ਹੋਇ ॥ ਸਾਚ ਸਬਦ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਕੋਇ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੯੩੮)

ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਅੱਗੇ ਰਹਰਾਸਿ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦੀ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਚਨਾਕਾਰ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਰੋਕਾਰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੀ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਕਵਨ ਤੁ ਕਿਆ ਨਾਉ ਤੁਮਾਰਾ ਕਉਨੁ ਮਾਰਗੁ ਕਉਨੁ ਸੁਆਓ ॥
 ਸਾਚੁ ਕਹਉ ਅਰਦਾਸਿ ਹਮਾਰੀ ਹਉ ਸੰਤ ਜਨਾ ਬਲਿ ਜਾਓ ॥
 ਕਹ ਬੈਸਹੁ ਕਹ ਰਹੀਐ ਬਾਲੇ ਕਹ ਆਵਹੁ ਕਹ ਜਾਓ ॥
 ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੇ ਸੁਣਿ ਬੈਰਾਗੀ ਕਿਆ ਤੁਮਾਰਾ ਰਾਓ ॥ ੨ ॥
 ਘਟਿ ਘਟਿ ਬੈਸਿ ਨਿਰੰਤਰਿ ਰਹੀਐ ਚਾਲਹਿ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਏ ॥
 ਸਹਜੇ ਆਏ ਹੁਕਮਿ ਸਿਧਾਏ ਨਾਨਕ ਸਦਾ ਰਜਾਏ ॥
 ਆਸਣਿ ਬੈਸਣਿ ਥਿਰੁ ਨਾਰਾਇਣੁ ਐਸੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪਾਏ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝੈ ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ ਸਚੇ ਸਚਿ ਸਮਾਏ ॥ ੩ ॥
 ਦੁਨੀਆ ਸਾਗਰੁ ਦੁਤਰੁ ਕਹੀਐ ਕਿਉਂ ਕਰਿ ਪਾਈਐ ਪਾਰੇ ॥
 ਚਰਪਟੁ ਬੋਲੈ ਅਉਧ ਨਾਨਕ ਦੇਹੁ ਸਚਾ ਬੀਚਾਰੇ ॥
 ਆਪੇ ਆਖੈ ਆਪੇ ਸਮਝੈ ਤਿਸੁ ਕਿਆ ਉਤਰੁ ਦੀਜੈ ॥
 ਸਾਚੁ ਕਹਹੁ ਤੁਮ ਪਾਰਗਰਾਮੀ ਤੁਝੁ ਕਿਆ ਬੈਸਣੁ ਦੀਜੈ ॥੪॥
 ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈ ਸਾਏ ॥
 ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਏ ॥
 ਰਹਹਿ ਇਕਾਂਤਿ ਏਕੇ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਆਸਾ ਮਾਹਿ ਨਿਰਾਸੇ ॥
 ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਦੇਖਿ ਦਿਖਾਏ ਨਾਨਕੁ ਤਾ ਕਾ ਦਾਸੇ ॥੫॥ "

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੯੩੮-੩੯)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮਸਲੇ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਹੈ ਦੁੱਤਰ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਦਾ-‘ਦੁਨੀਆ ਸਾਗਰ ਦੁਤਰੁ ਕਹੀਐ ਕਿਉਂ ਕਰਿ ਪਾਈਐ ਪਾਰੇ’ ਤੇ ਉੱਤਰ ਹੈ ਨਿਰਲੇਪਤਾ-ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈ ਸਾਏ ॥ ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਏ। ਇੰਨੇ ਤਿੱਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਓਨੀ ਹੀ ਤਿੱਖੀ ਸੂਤਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਉੱਤਰ। ਇਹੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਸੰਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮਕਸਦ ਜਿਤ-ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਹ ਰਸਤਾ ਹੈ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਰਾਹ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਂਤਮਈ ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਖਲਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪਹਿਲੂ ਧਰਤ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਅੱਜ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ, ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਖੁਦ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅੱਜ ਅਜਿਹੀ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਵੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ। ਇਸੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਬੇਸਮਝੀ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਧਰਤ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਪੌਣ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਲੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਭਿਆਨਕ ਮਹਾਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਅੱਜ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕੀ ਰੋਲ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਜਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਤੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂ ਬ ਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਜਪ’ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ ॥
 ਦਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਖੇਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ ॥
 ਚੰਗਿਆਈਆ ਬੁਰਿਆਈਆ ਵਾਚੈ ਧਰਮੁ ਹਦੁਰਿ ॥
 ਕਰਮੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਕੇ ਨੇੜੈ ਕੇ ਦੂਰਿ ॥
 ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਗਏ ਮਸਕਤਿ ਘਾਲਿ ॥
 ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਕੇਤੀ ਛੁਟੀ ਨਾਲਿ ॥ ੧ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੮)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਪੈਣ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਵਣਾ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪਨਾ ਵੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਰਾਟ ਧਰਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਪਾਤੀ ਤੇਰੈ ਮਾਲਿਨੀ ਪਾਤੀ ਪਾਤੀ ਜੀਉ ॥
 ਜਿਸੁ ਪਾਹਨ ਕਉ ਪਾਤੀ ਤੇਰੈ ਸੇ ਪਾਹਨ ਨਿਰਜੀਉ ॥ ੧ ॥
 ਭੂਲੀ ਮਾਲਨੀ ਹੈ ਏਉ ॥ ਸਤਿਗੁਰੁ ਜਾਗਤਾ ਹੈ ਦੇਉ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਪਾਤੀ ਬਿਸਨੁ ਡਾਰੀ ਫੂਲ ਸੰਕਰਦੇਉ ॥
 ਤੀਨਿ ਦੇਵ ਪ੍ਰਤਖਿ ਤੇਰਹਿ ਕਰਹਿ ਕਿਸ ਕੀ ਸੇਉ ॥ ੨ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-੪੧੯)

ਇੱਥੇ ਇਕ ਮਾਲਨੀ ਵਲੋਂ ਦੇਵਤੇ ਮੂਰਤੀ ਅੱਗੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ-ਅੰਸ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਮਾ-ਵਿਸ਼ਣੂ-ਮਹੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਹੋਂਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਆਦਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨⁱⁱⁱ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਸੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੀਵ, ਜਗਤ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਰੋਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਕਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਹਿਤਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਲਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਜੋ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਮਾਨਵ-ਹਿਤਕਾਰੀ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਢੁਕਵਾਂ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:

ⁱ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੋਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਘੜਦਾ ਨਾਇਕ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2007, ਪੰਨਾ 15

ⁱⁱ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਜੰਗਨਾਮੇ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2003, ਪੰਨਾ 19

ⁱⁱⁱ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰ ਪਰੰਪਰਾ, (ਸਤ੍ਰਾਰਵੀ ਸਦੀ), ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988, ਪੰਨਾ 82

^{iv} ਰਾਮਕਲੀ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 969

^v ਬੁਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 23

^{vi} ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਅਠਾਰਵੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1987, ਪੰਨਾ 9

^{vii} ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਬਾਨੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2007, ਪੰਨਾ 344